View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk
brought to you by CORE
provided by Kazan Federal University Digital Repository

зирагать, зәмһәрир, рәхимле, рөхсәт, рогбәт, сәнәгать, шәхес, тавил, гаһәд, фәһем, лисан, мәслихәт, намус, важиб, вәгъдә һ.б.

Сүзлектә рус теле һәм рус теле аша Европа телләреннән кергән сүзләрне дә очратабыз: *журнал, лак, лампа, лимон, лира* һ.б.

Шулай итеп, К. Насыйриның «Ләһҗәи татари» сүзлегендә XIX гасыр татар әдәби теле чагылыш тапкан. Биредә язма әдәби телгә хас булган традицион формалар, чыгтай теле берәмлекләре, төрек теле элементлары, гарәп-фарсы сүзләре урын алган. Сүзләрне аңлатканда К. Насыйри синонимик принципка өстенлек биргән. Шул рәвешчә автор татар теленең синонимик байлыгын күрсәтергә тырышкан, алар ярдәмендә сүзләрне кыска, оста һәм дөрес итеп аңлата алган.

Литература

1. Закиев, М.З., Сафиуллина, Ф.С. «Толковый словарь татарского языка» (рец.) / М.З. Закиев, Ф.С. Сафиуллина // Советская тюркология. – 1978. – № 2. – С. 77-80.
2. Миннуллин, Ф.Г. Из истории татарских словарей / Ф.Г. Миннуллин // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка, вып. 4. – Казань, 1999. – С.122-125.
3. Рахим, А. Проект составления толкового словаря татарского языка 100 лет тому назад / А. Рахим. – Казань, 1930. – 19 с.
4. Хангилдин, В.Н. Каюм Насыйри һәм татар лексикографиясе / В.Н. Хангилдин // Каюм Насыйри – 1825-1945. – Казан, 1948. – Б. 78-91.
5. Фаттахова, Р.Ф. О фонетических и семантико-стилистических особенностях употребления аффикса *-лар* в тюркских языках / Р.Ф. Фаттахова, Л.М. Гиниятуллина, С.Х. Айдарова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. № 4-1 (58). – С. 158-161.

Бәширова Илида Басыйровна
ТР ФА нең Г.Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ИДЕЛ БУЕ ТӨРКИСЕ-ИСКЕ ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЯЗМА НОРМА МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАТА

В статье рассматриваются особенности развития нормы старотатарского литературного языка, которая продолжала традиции общетюркского письменного языка на основе применения арабского алфавита и нашла отражение в различных жанро-стилевых произведениях, созданных в эпоху Волжской Булгарии, Золотой Орды, Казанского ханства и Российского государства (середины XIV в. в Поволжском регионе).

Ключевые слова: *тюркский язык, старотатарский язык, арабская графика*, *огузо-турецкие слова и словоформы, разговорный язык, письменный литературный язык, норма и вариативность.*

This article discusses specifications of Old Tatar language standards, which continued the traditions of General Turk written language on the basic of the Arabic alphabet and which were reflected in various genres or styles of artworks created during the times of Volga State of Bulgar, Golden Horde, Kingdom of Kazan and Russian State (circa middle of XIVth century in Volga region).

Key words: *Turkish language, old tatar language, Arabic graphics, oguz-turkish words and word forms, conversational language, norm and variability.*

Кереш. Дәверләр буена эзлекле рәвештә дәвам ителә торган иске язулы телләр, традиция булып килә торган әдәби норманың төрле ысуллар белән баетылуы нәтиҗәсендәге вариантлары белән кулланылышта хәрәкәт итә. Әлеге мәсьәләләрне тикшерүнең теоретик нигезе – әдәби телнең үсеш этапларын күзалларга мөмкинлек бирә, практик яктан – шул үсешне яшәтә торган вариантларның табигате һәм вазыйфасы тулырак билгеләнелә. Бу мәсьәләләр соңгы бер-ике ел эчендә дөнья күргән «Татар әдәбияты тарихы» (Казан, 2014) һәм «Татар әдәби теле тарихы»на (Казан, 2015) нигезләнеп анализлана. Төп максат: мең еллар буена дәвам итеп килә торган төрки-болгар-иске татар телендә язма норманың, а) традицион тотрыклыгы саклануын, ә) төрле региональ төбәк телләре нигезендә барлыкка килә торган норма вариантлары белән берлектә дәвам ителешен, бу юнәлештә гарәп һәм фарсы теленең вазыйфасын күзаллау. Әлеге үзенчәлекнең хәзерге әдәби телдә чагылыш табу/тапмау мәсьәләсен тикшерергә кирәклек, хәл итәсе проблема булып кала.

1.**Төрки-татар теле – борынгы (иске) язулы телләрнең берсе**. Төрки терминының, төрки гаиләдәге кавемнәрнең исем-шәрифе, аларның сөйләмә һәм язма телләренең атамасы булуы, М. Кашгариның «Диване лөгатет-төрек» сүзлегендә тәфсилләп аңлатылуы мәгълүм (466/1072-1074). Бу атамалар хәзерге вакытта да шул ук мәгънәләре белән кулланыла. «Языки мира: Тюркские языки» дигән энциклопедик басмада, төрки гаиләдә 15 борынгы һәм хәзерге вакытта яши торган 39 халыкның, язмачылык тарихы V–VI, VIII–IX, X–XII йөзләрдә башланып, XII–XIII гасырдан язма истәлегенең язылу датасы мәгълүм булган иске язулы (старописьменные) телләргә ия дигәндә, әзербайҗан, төрек, төрекмән, уйгур, үзбәк телләре белән рәттән, татар теле дә истә тотыла [Языки мира, 1997: 358]. Этносның барлыкка килүен билгеле бер датага бәйләп караган кебек [Гумилев, 1993: 26], әдәби телнең языла башлавын белдерә торган чыганакны да конкрет бер датага бәйләп карарга кирәк булу игътибар үзгенә

куела. Әдәби истәлек язылган төбәкне (дәүләтне, төп шәһәрен), төгәл күрсәтү нигезендә, аның графикасын, язма тел белән шул региондагы диалект-сөйләмә тел һәм авыз иҗаты үзенчәлегенең үзара мөнәсәбә-тен билгеләргә, гасырларга бүлеп караганда, истәлекләр языла торган әдәби телнең эзлекле булып килә торган язма традициясе булуын күзалларга мөмкин була [Языки мира, 1977: 35-46]. Махсус әдәбиятта аңлатылганча, иске язулы телләр әдәби нормага нигезләнә, норманың традициясе дәвам ителә. Язма норма дигәндә, график билгеләр системасы һәм аларның графо-орфографик тәртибе истә тотыла [Ахманова, 1969: 533]. Теләсә кайсы төрки телнең, шул исәптән татар теленең, язма әдәби теле һәм аның тарихы тикшерелгәндә әлеге фикерләр гомумнәзари итеп кабул ителә.

Татар теле иске язулы телләрнең берсе дигәндә, V-VII гасырларда угыз-уйгыр-кыпчак кабилә телләренә нигезләнеп килә торган язма традициясе дәвам ителүе, XII-XIII гасырларда Идел буе Болгар дәүләтендә, гарәп графикасы белән каберташларга штамп-текстлар язылу, Төркестан (Яса) әдәби үзәгендә язма әдәбият үсеш алу, Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасы иҗат ителү (1233 елның 12 маенда тәмамлана) истә тотыла. Идел буе төрки-болгар (Болгар төркисе) дигән язма тел гамәлгә куела, борынгы татар әдәби теленең барлыкка килү җирлеге дип тәгаенләргә мөмкин булу аңлашыла [Татар әдәби теле тарихы, 2015: 32-36]. XIII гасырның икенче яртысы – XV йөзнең беренче яртысына кадәр яшәүдә булган, Алтын Урда дәүләтенең язма теле, «...Идел-Болгар дәүләтендәге төрки-болгар, ягъни карахани-уйгыр (харәзем-төрки) нигезгә көньяк-угыз һәм төньяк-кыпчак (Идел буе-татар) элементлары кушылган әдәби телнең дәвамы була [Тенишев, 1987: 135-137]. Берничә мәдәни Үзәк барлыкка килә. Һәр ун ел саен, эчтәлегенең нинди булуына карап, дини-дидактик һәм дөньяви-мәхәббәт темаларына бүленә торган күләмле тезмә һәм чәчмә әсәрләр иҗат ителүе, төрле сүзлекләр төзелүе мәгълүм [Нуриева, 2004: 3, Исламов, 2014: 379-392]. Бу дәүләтләрдә кулланы-ла торган әдәби телне галимнәр төрлечә атый, шул төшенчәләрне берләштереп, Алтын Урда язма телен, Идел буендагы болгар-кыпчак-татар әдәби теле дип әйтә алабыз. Болгар дигәндә,әдәби телнең төрки нигездәге традициясе, кыпчак-татар дигәндә, җирле сөйләмә телнең һәм авыз иҗаты әсәрләренең тәэсире, татар дигәндә, хәзерге телебезгә мөнәсәбәте барлыгын аңлап, бу телне иске татар теле дип әйтергә мөмкин булуы аңлашыла [Татар, 2015: 37-41]. XV гасыр урталарында Казан ханлыгы яшәеш ала. Сөйләмә теле – болгар-татар халкының өч төрле (урта, көнбатыш, көнчыгыш) этник төркеменең сөйләше чагылыш таба торган диалектлар теле [Зәкиев, 2008: 240-241]. Әлеге тел әдәбиләштерелеп «Идегәй», «Чура батыр»,

«Алпамыш», «Түләк» һ.б. дастаннар язма телгә төшерелә. Алтын Урданың таркалуы нәтиҗәсендә барлыкка килсә дә, яшәп китүе, шул империянең бер олысы булган Болгар мәдәни-икътисади тормышының, язма традициянең дәвамын тәшкил итә. Матур әдәбият стилендә, тезмә жанрлар үстерелә [Татар әдәбияты, т.2, 2014: 123]. Әднаш Хафизның 40 фасылга бүленгән «Сираҗел-колуб» чәчмә әсәре языла (1554). Казан ханлыгында, Алтын Урда чорындагы кебек үк, рәсми хатлар-битекләр, дәүләт башындагы монархлар тарафыннан түбәнрәк дәрәҗәле шәхесләргә бирелә торган әмер-фәрман-ярлыклар язышу дәвам итә, ягъни рәсми-канцелярия һәм дипломатия стиле үсеш ала, төрле фәннәргә караган хезмәтләр языла. Казан ханлыгында иҗат ителгән әсәрләрнең телен авторларның барысы да төрки телдә язам дип белдерә («Нуры содур» поэмасында бу фикер ун мәртәбә кабатлана), әдәбиятчы галимнәр, бернинди искәрмә ясамыйча, татар телендә язылган дип белдерә. Болай дп әйткәндә, хәзерге татар теле истә тотылганга күрә, әдәби телне исемләүнең кабул ителгән тәртибе, ягъни традициясе булуы юкка чыгарыла, әсәр авторының фикере инкяр ителә. Шуңа күрә телче галимнәр Болгар төркисе, Алтын Урда төркисе белән рәттән, Казан төркисе, Идел буе төркисе дип исемләүне дәвам итәләр [Фасеев, 1966: 812]. Махсус әдәбиятта бу дәвер әдәби теле Урал-Идел төркисе, иске татар төркисе, иске татар әдәби теле, иске язулы татар теле, Башкортстан һәм Казахстандагы иске татар язма теле дип тә атала [Языки мира, 1997: 126]. Идел буе дигәндә, язма телнең урынчалыгы, иске татар теле дигәндә, традицион төркинең, билгеле бер регионда, дәүләттә яшәүче халыкның сөйләмә һәм авыз иҗаты формалары белән баетылып дәвам ителеше күз уңында тотыла. Әлеге үзенчәлек чынбарлыкка туры килгәнгә күрә, XV гасыр һәм аннан соң гарәп графикасында язылган әсәрләрнең телен, төгәл терминлаштырып, иске татар телендә язылган дип әйтергә кирәк була. «Иске татар теле» дигән атама беренче мәртәбә «Нур» газетасында «Әдәби телебез нә делдер?» дип бара торган фикер алышуда, гарәп-фарсы алынмалары күп кулланылып языла торган әдәбиятның теле дигән мәгънәдә, мөхәррир Гатаулла Баязитов тарафыннан кулланыла (1905, №11). Хәзерге вакытта, иске татар теле төшенчәсе, гарәп графикасында язылган барлык чорларга караган әдәби тел дигән мәгънәдә дә файдаланыла. Иске язудагы истәлекләр, филологик юнәлештә фәнни тикшерелсә һәм укытылса, алар классик телләр дип атала [Ахманова, 1969: 196]. Иске татар телендә язылган истәлекләр, татар һәм башка төрки телләрдә тикшерелгәнгә һәм укытылганга күрә, бу чор иске татар телен классик иске татар теле дип әйтергә мөмкин була. Шул ук вакытта иске татар телен, XIII-XV, XVI-XVI, XVIII-

XIX гасырлардагы катлаулы иҗтимагый-сәяси, рухани-мәдәни хәлләрне төрле жанр-стильләрдәге текстларда теркәп калдыра торган төп чара буларак, татар милли әдәби теленең барлык тармакларына хас булган язма норманың формалашу нигезе дип санарга тиеш булабыз [Татар, 1998, т.I: 49].

Язма норма дип әйтә башлаганда, иске татар теленең, язма традициясе сакланып дәвам итела торган төрки телләрнең берсе буларак, Йосыф Хаҗ Баласагунлының «Котадгу Белек» (462/1069-1070) әсәреннән, ягъни XI гасырдан башлап – XX йөзнең беренче чирегенә кадәр (латинга күчкәнче), 922 елда төрки-болгарлар тарафыннан рәсми рәвештә ислам дине кабул ителү белән бергә кулланыла башлаган гарәп графикасы белән язылуын искә төшерергә кирәк була. Язма норма графо-орфографик тәртип нигезендә аңлатыла. Гарәп теле, фарсы теле, аларның сарыф вә нәхүе, имля-орфографиясе мәктәп һәм мәдрәсәләрдә укытыла, ятлатыла, Иляһи әрфия белән уратылып, аңга сеңдерелә. Ипи өстенә Коръән куярга ярый, Аллаһы Тәгаләдән иңгән Коръән өстенә ипи куярга ярамый дип, язма телне, китапны хөрмәт итәргә кирәк дигән әдәп-тәртипкә өйрәтелә. Рухани-дини тәгълимат-идеология теле буларак гамәлгә куелган язма телнең, әлифбасы белән бергә, сүз, сүзформа, сүзтезмәләре, дини штамп-шәкелләре, грамматик төзелешенә караган үзенчәлекләре һ.б. тел берәмлекләре иркен файдаланыла. Язма әдәбиятта югары стиль төшенчәсен барлыкка китерә, халыкның сөйләмә теленә, авыз иҗатына үтеп кереп, сөйләүченең укымышлы булуына ишарә итә. Әлеге мәсьәләгә мөнәсәбәт белдереп, академик М.И. Мәхмүтов болай дип яза: «...Татар халкының милли культурасы, әлбәттә, аның үз этник мәдәниятенә нигезләнеп үсеш ала, әмма аңа гарәп-иран цивилизациясе дә көчле йогынты ясый. Бу – мөселман дине, дини фәлсәфә, китап һәм мәгърифәт, бай шәрекъ әдәбияты. Дин һәм этник культура бергә үрелеп, аларның синкретик берлеге көндәлек ритуалларда, гореф-гадәт, телдә ныгып, башка язмыштагы халыкларның аңыннан, диненнән, фикерләү үзенчәлегеннән үзгә булган, татар халкының үзенә генә хас булган билгеле бер фикерләү тибын, иҗтимагый аңын барлыкка китерде» [Махмутов, 1992: 45]. Шулай булуга карамастан, Л. Җәләй ассызыклаганча, гарәп теле бер вакытта да, татар халкының тулаем әдәби теле вазыйфасын үтәү дәрәҗәсенә күтәрелми.

2. Иске татар телендә традиция буларак дәвам итела торган язма норманың тотрыклануын төрки һәм гарәп теле мөнәсәбәенә нигезләнеп карарга мөмкин булу.

Гарәп теленең татар халкында, тулаем әдәби тел булып кулланылмавы хакында, татар филологларына «Татар әдәби теле

тарихы» курсы буенча укый торган лекциясендә, функциональ телләр турында дип, Л. Җәләй мондый искәрмә ясый: «...Кайбер халыклар әдәби тел вазыйфасында икенче халык телен йөрткәннәр, сөйләштә үз телләре булса да. Кайбер Европа халыкларында борынгы латин теле шундый тел була. Татар теле тарихында гарәп теле әдәби тел функциясен үтәми, аерым галимнәр китапларын гарәпчә язсалар да. Намаз гарәпчә укыла, әмма дини китаплар күбрәк татар телендә дә язылган, динне халыкка тизрәк җиткерү өчен...» [Җәләй, Лекция. Кулъязма, 1958]. Хәзерге татар теле белән гарәп һәм фарсы теленең мөнәсәбәте дәреслекләрдә чагыла. Бу төр алынмаларының унөч төркемчә булып кулланылуы, хәзерге татар теленең сөйләмә теленә туры китерелеп үзләштерелүе, ягъни әйтелеше һәм язуда чагылышы мисаллар белән аңлатыла [Сафиуллина, 1999: 61-62].

«Татар әдәби теле тарих»ын язу барышында, гарәп һәм фарсы теле белән иске татар теле мөнәсәбәтенең ачылып бетмәгәнлеге, ягъни объектив-дөрес итеп аңлатылмаганлыгы мәгълүм булды. Тарих – язмыш кушуы шулай булгандыр, XX гасырның 10 нчы елларыннан башлап, татар исеменә каршы куелып, төрки атамасы «...әллә нинди бер хыялый түреклек» дип [Вәлиди, 1912, 2007: 199], «...без татармы-түгелме мәсьәләсенә аптырап калулдары сәбәбендән, әсәрләрен ниндидер томанлы, ике мәгънәле бер исем белән атыйлар» дип [Ибраһимов, 1915, 2007: 20], төрки атамасының асыл мәгънәсе шик астына алына. 20 нче елларыннан башлап гарәп теле халыкка аңлашылмый торган баткаклык дип ышандырырга тырышыла. «Безнең төрек-татар телләренең әдәби тел булып эшләнүләре аларның истикъляль (бәйсезлеге) һәм гавамлашуы өчен уңайсыз булган әхваль эчендә, гарәп һәм фарсы һөҗүме астында барлыкка килде. Татар теленең гарәп һәм фарсы баткаклыгыннан котылып, мөстәкыйль бер әдәби тел рәвешендә эшләнүе фәкать 1905 нче елдан соң гына барлыкка килде. Шулай итеп, әле ул һәнүз 17 яшьлек кыздыр», – дип белдерелә [Вәлиди, 1922, 2007: 154]. Г. Ибраһимов хезмәтләрендә: «...бездә бер әдәби ел ясалды. Бу-ярым чыгтай, чирек госманлы калыбына сугылган, чобар төрки теле иде. ... бу икегә башка гарәпчә, фарсыча сүзләргә зур ирек бирелгән...», – дип киңәйтелә барды (1915, 1922, 1924, 2007: 16-17, 33, 34]. Алга таба бу фикерләр: «...власть пролетариат кулына күчү белән, татар әдәби телендә дә чын мәгънәсе белән революция ясала, халыкка аңлашылмый һәм татар хезмәт массасының хәзерге культура үсеше өчен һичбер әһәмияте булмаган гарәп һәм фарсы сүзләре татар әдәби теленнән сөрелә...», – дип тагын да кискенләштерелде [Бәдигый, 1930, 2008: 172; Сәгъди, 1939: 108-112]. «...Бер яктан, әле «төрки тел» дип аталган борынгы феодализм чорының корама «китап теле» дәвам

итсә, икенче яктан, пантюркистлар Волга буе татарларына да, әдәби тел итеп төрек телен көчләп тагарга маташтылар», – ди [Рамазанов, 1954: 60, 77, 91] һ.б. күп кенә галимнәрнең хезмәтләре дә шул юнәлештә барды, гомумтөрки белән гарәп вә фарсы алынмалары һәм татар әдәби теле мөнәсәбәте безнең буынга, асылда, халык аңламый торган корама-чобар дип кире төсмердә аңлатылды. Мең еллар буена иске татар телендәге әдәбиятның төп коралы булган чараның уңай ягы булганмы? дигән сорау туу табигый хәл.

XI гасырдан XIX йөзнең ахырына кадәр иҗат итүче төрки-татар авторларның барысы да диярлек, **әсәрләренең төрки телдә язылуына**, ягъни гарәп яисә фарсы телендә язылмаганлыгына, басым ясап, кат-кат искәртә баралар (Мөхәммәдъярның «Нуры содур» поэмасында бу фикер ун мәртәбә кабатлана). Төрки телендә язылган әсәрләре белән генә халык хәтерендә сакланачагы өмет ителә. Шуның белән бергә, авторның кайсы укучыны күздә тотып, аңа әйтергә теләгән фикеренең нинди булуына карап, төрки телдәге берәмлекләрнең махсус сайланып, гарәп һәм фарсы алынмаларының ни дәрәҗәдә файдаланылуы нәтиҗәсендә, төрки тел дигән күренешнең бер генә төрле булмаганлыгы күренә [Татар, 2015]. Әлеге аерымлану «Котадгу Белек» һәм «Диван-и хикмәт»ләрдән башлана. Йосыф Хаҗ Баласагунлының төрки дөньяда ислам идеологиясен аңлату һәм тарату максаты күздә тотылган беренче мәшһүр әсәрендә гарәп һәм фарсы алынмалары мул кулланыла, Орхон язмаларыннан килгән **региональ төрки** архаик сүз һәм сүзформалар ителә [Благова, 1977: 99-100]. Әхмәд Ясәвинең (1091–1166) «Диван-и хикмәт» ләрендә аять белән хәдиснең мәгънәсен аңлату өчен, төрки теленең муафикъ булуы белдерелә, ягъни алынмаларны куллану билгеле бер дәрәҗәдә азая, таралып яшәгән төркиләрнең **күбесе өчен уртак булган сөйләмә** сүз һәм сүзформалары әдәбиләштерелгән **халыкчан язма әдәби тел** белән языла. Әлеге ике төрдәге (стильдәге) төркине файдалану, авторларның максатына ярашкан хәлдә, аерым урынчалыкның сөйләмә формалары белән төрлечә баетыла барып, гасырлар буена дәвам ителә. Нәтиҗәдә, гарәп һәм фарсы алынмаларының кулланылу дәрәҗәсенә карап, иске татар телен ике төрдә (стильдә) хәрәкәт итүен билгеләргә мөмкин була. Нәкъ менә шушы нигездә иске татар теленә хас булган язма нормны объектив күзалларга мөмкинлек ачыла.

Мәгълүм булганча, иске татар телендә гарәп һәм фарсы алынмалары үз чыганак теле кагыйдәсе буенча языла. Бу турыда Җ. Вәлиди мондый мәгълүмат бирә: «Безнең хәзер истигъмаль кыла торган хәрефләребез гарәп хәрефләре булып, моның асылы – дөньядагы язуларның күбесенең асылы булган финика хәрефләредер. Бу хәрефләрнең гарәптә истигъмаль кылына

торганы 29 булып, алар түбәндәгеләр», – дип санап чыга һәм дәвам итә: «Бу алфавиттагы хәрефләрнең бер өлешендә күрсәтелгән авазлары татар телендә булмаса да һәм алар арасында татар авазларына кирәкле кайбер хәрефләр табылмаса да, ул алфавит безнең татарчага шул көенчә, ягъни һичбер үзгәртелмичә кабул ителгән; чөнки ул вакытта татар теленең табигатен тикшереп, шуңа муафикъ кагыйдәләр төзү эшләре бөтенләй булмау өстенә, бу алфавит безгә дин белән берлектә килеп кергән. Динне ислях кылу хакында сүз булмаган кебек, шул диннең бер кисәге, коралы дип танылган хәрефләрне төзәтү хакында да уйлаучы, әлбәттә, булмаган...» (Вәлиди, 1919, 2007: 55). Әлеге фикер Ф.С. Фасеев хезмәтендә дә искәртелә: «...Письменность тюрки основана на арабской графической базе с его слоговым-консонантным принципом и потому с самого начала не было ориентирована на точное следованию звучанию, арабские, персидские, чагатайские, османские заимствования сохраняли, как правило, орфографию своих исходных письменных языков» (Фасеев, 1982: 49). Аңлашылганча, гарәп вә фарсы алынмаларын үз чыганак телендәгечә язу таләп ителә. Әлеге үзенчәлек иске татар әдәби теленең нормасын билгеләү өчен дә җирлек була. Мәгълүм булганча, XIII-XIV йөзләрдә «Кыйссаи-Йосыф», Рабгузиның «Кыйссасел әнбия», XV-XVI г. Казан ханлыгында Өмми Камал, Максудиның «Могҗизнамә», Мөхәммәдъяр поэмалары, XVI г. ахыры–XVII йөздә Суфи Аллаһиярның «Сөбател гаҗизин», XVII йөз ахыры–XVIII йөздә Батыршаның «Гарызнамәсе», Т. Ялчыголның «Рисаләи Газизә...», Г. Утыз Имәнинең башлангыч, XIX йөзнең беренче яртысына кадәр тулы иҗаты, шул ук вакытларда Ә. Каргалый, Һ. Салихов, Ш. Зәкинең тезмә әсәрләре гарәп-фарсы алынмалары белән туендырылган аристократ төркидә иҗат ителә. Бу әсәрләрнең тел тукымасының яртысыннан күбесен, катгый рәвештә үз чыганак теле кагыйдәсен саклап языла торган гарәп вә фарсы алынмалары тәшкил итә. Димәк, текстның яртысыннан күбесе ныклы нормага нигезләнә була. Төрки-татар сүзләренең язылышында да унификацияләнү, кыскалык саклануга карамастан, сүзнең башында, уртасында һәм ахырында сузык авазларны билгеләүдә, тартык авазларны файдалануда билгеле бер тәртип урнаша. «Татар әдәби теле тарихы»ның графикага багышланган I томында әлеге мәсьәлә җентекләп тикшерелде. Җанлы-сөйләмә сүз һәм сүзформалар әдәбиләштерелеп (сайлап алына, мәгънәсе катлауландырыла, кабатлану ешлыгы төрлечә була һ.б.) язылa торган Җырау – шагыйрьләрнең тезмә әсәрләре, Мәүлә Колый иҗаты, «Иляһи бәетләр», Баһави һәм Г. Кандалый иҗатында, XIX г. икенче яртысында да кабул ителгән язма норма дәвам ителә. Әлеге ике төрле традицион-нигез сакланганы хәлдә (Г. Тукайның башлангыч чоры иҗаты), һәр чордагы әдәби телнең кулланылышында, үзенә хас булган яңалыгы барлыкка килә. XIX гасырның ахырларында әдәби телнең угызлашкан төре активлаша. Һәр дәвернең иҗтимагый-сәяси шартларына, әсәр язылa торган төбәктә яшәүчеләрнең җанлы сөйләмә теле һәм халык

авыз иҗаты үзенчәлекләре белән бәйләнешенә, шул чорда яшәүче авторларның белеме-мәктәбе, нинди тема күтәрүләре, әдәби телнең кайсы жанр-стилендә, кайсы укучыны күздә тотып иҗат итүләренә, гомумән, максатлары нинди булуга карап һ.б. мәсьәләләргә бәйләнеш-мөнәсәбәттә, әдәби телдә барлыкка килгән яңалыклар, язма норманың дәвам ителешенә дә, вариантларның табигатенә һәм вазыйфасына да, хәтта төрки тел дигән төшенчәнең нинди мәгънә белән кулланылышына да тәэсир итәләр. Әлеге катлаулы мәсьәләләр әдәби тел тарихын язганда, эзлекле анализлау нәтиҗәсендә ачыла бардылар.

Йомгак. «Татар әдәби теленең тарихы» хезмәтен язу барышында, әдәби телне эзлеклелектә, ныклы системада тикшерүгә таянып, бүгенге көнгә кадәр дәвам итеп килә торган, иске татар теле корама-чобар булган, «...единого письменно-литературного языка начиная с XIII до первой четверти XX вв. не было...» (История татарского, 2003: 4) дигән фикерләрнең объектив дөреслеккә туры килмәве, бу мәсьәләләрне иске татар һәм гарәп вә фарсы телләренең мөнәсәбәте нигезендә аңлатырга мөмкин булуы күренде.

Әдәбият

Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, – 1969. – 606 с.

Бәдигый, Хуҗа: тел галиме, фольклорчы, педагог. – Казан, 2008. – Б. 157-189.

Благова, Г.Ф. О методике изучения морфологии средневековых тюркских поэтических текстов // Вопросы языкознания. – 1977. – №3. – С. 86-100.

Вәлиди, Җ. Сайланма хезмәтләр: әдәби тел, грамматика, диалектология һәм лексикография мәсьәләләре. – Казан: Мәгариф, 2007. – 271 б.

Гумилев, Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 526 с.

Зәкиев, М.З.Татар халкы тарихы: (этник тамырлары, оешуы һәм киләчәге). – Казан, 2008. – 544 б.

Ибраһимов, Г. Милләт. Тел. Әдәбият. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007. – 239 б.

Махмутов, М.И. К вопросу об изменениях в лексике татарского языка // Төркиләрнең телләре, рухи мәдәниятләре һәм тарихлары: традицияләр һәм заман:1т. – Казан, 1992. – Б. 45-48.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 1 т.: Борынгы чор һәм Урта гасырлар. – 415 б.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 2 т.: XV-XVIII гасырлар. – 417 б.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр-XX йөз башы). – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – 1т. – 696 б.

Тенишев, Э.Р. О языке поэмы «Кыссаи Йусуф» Кул Гали. – Казань, 1987. – С.137–145.

Фасеев, Ф.С. Старотатарская деловая письменность XVIII века. – Казань, 1982. – 171 с.

Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 543 с.